

MIFTIŇ IZERTLENIW TARIYXI**Kabilova Gúlayım Bazarbaevna****Shimbay rayonu 8-mektep oqıtıwshısı**

Annotaciya. Dúnya folklortanıwında mif jetekshi janr sıpatında úyreniledi. Bul maqalamızda mif boyınsha rus hám shet el ilimpazlarınń izertlewlerine, sonday-aq, túrkiy xalıqlar bolǵan ózbek, qazaq, túrkmen hám qaraqalpaq xalıqları folklortanıwında da izertlewlerge dıqqat awdarıp, hár bir xalıqtıń bir-birine uqsas hám ózgeshelik tárepleri úyrenildi. Ilimpazlardıń miynetlerine analiz islendi. Maqalamızdıń juwmaǵına göre mif dúnya folklortanıwında, sonıń menen birge túrkiy xalıqlar folklortanıwında jetekshi taraw esaplanadı.

Tayanış sózler: mif, folklor, jazba ádebiyat, izertlew, arxaikalıq mifler, klassikalıq mifler, janr.

Rus hám shet el folklortanıwında miftiń izertleniwı. Mif ulıwma xalıq tárepinen jaratılǵan miflik qıyallarınıń belgili bir tártipke salınǵan sisteması, mifler jıyındısı. Mif áyyemgi mádeniyattıń negizi, álemdi túsiniwge háreket etiwdiń negizi, tiykarǵı quralı, kórkem oylawdıń naǵız sáwlesi esaplanadı. Miflik kózqaraslardı túsiniw hám olardı ilmiy analiz islewge bolǵan dáslepki jumıslar antik dáwir alımları tárepinen ámelge asırılǵan. Platon miflerdi filosofiyalıq simvol dep analiz islegen bolsa, grek filosofı Evgener miflik obrazlardı ótken ómirde jasap ótken real tariyxıy insanlardıń tımsallıq sáwlesi dep bilgen.

Filosof alım A.F.Losev “Ilim miften tuwılmaıdı – biraq mifsiz de jasay almaydı. Sebebi ilim bárqulla miflesken”¹ – dep ilim menen miftiń bir-biri menen tıǵız baylanıslı ekenin túsindirgen.

Rus folklortanıwında S.A.Tokarev, E.M.Meletinskiy, M.I.Steblin-Kamenskiy, O.M.Freydenberg, I.M.Diyakonovlardıń miynetlerinde miflerdiń janrlıq qásiyetleri, sturkturalıq ózgesheligi, tematikalıq jikleniwleri h.t.b máseleler sóz etilgen.

Ilimpazlar izertlewleri barısında miftiń tariyxıy rawajlanıw evalyuciyasınıń úsh etabın kórsetedi: a) arxaikalıq mifler; b) klassikalıq mifler; c) orta ásirlerde júzege kelgen jańa mifler dep bólip, olardıń bir-birinen ózgesheligin kórsetedi. Mısalı, miftiń poetikasın izertlegen alım E.M.Meletinskiy klassikalıq miflerdiń tómendegi belgilerin kórsetken: “...qanday da bolmasın zattıń mánisin onıń payda bolıwı menen baylanıstırıw, yaǵnıy zattıń jaratılısın túsindiriw degen sóz – onıń qalay payda bolǵanın áńgimelew; aynalanı qorshaǵan dúnyanı túsindiriw degen sóz – sol dúnyanıń payda bolıw tariyxın bayanlaw”², – dep klassik miftiń ózgesheligin túsindirse, qazaq alımı S.Qasqabasov arxaikalıq miftiń bir ózgesheligi

¹ Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – Москва: ИПЛ, 1991. –Стр. 32.

² Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. –Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. –Стр. 198.

sıpatında; “... miflik waqıt penen miflik sana, mifologiyalıq uǵım menen mifologiyalıq oylaw, usılardan kelip miflik dáwirde aspan menen jer – bir, adam menen tábiyat – bir dep túsiniw. Sol sebepli arxaikalıq miftiń mazmunı – álemnıń jaratılıwı, algashqı adamnıń dúnyaǵa keliwi menen onıń jasalama ekeni menen túsindiriledi”³.

XIX ásirniń birinshi yarımında Germaniyada “mifologik mektep” dúziledi. Mifologik mekteptiń teoriyalıq tiykarları aǵa-inili Grimmlderdiń “Nemis mifologiyası” kitabında bayanlangan. Olar xalıq erteklerin analizlewde áyyemgi mifologik qıyallardıń epik syujetler quramındaǵı qaldıqların túsingen hám barlıq xalıqlar mifologiyası jalǵız negizge barıp taqaladı, degen ilmiy juwmaqqa kelgen. Bul teoriyanı rawajlandırǵan A.Kun, V.Shvars, V.Mannhardt (Germaniya), M.Breal (Franciya), M.Myuller (Angliya), F.I.Buslaev, A.N.Afanasaev, O.F.Myuller, A.A.Potebnya (Rossiya) sıyaqlı alımlar miflerdi salıstırıp úyrengen.

Ótken ásirniń 70-jıllarında M.I.Steblin-Kamenskiy hám F.X.Kessidi sıyaqlı ilimpazlar miflerdiń mazmunın real hádiyse menen fantastikalıq hádiyseniń aralasıwınan payda bolǵan dep kórsetedi. Bul teoriyalıq anıqlamalar da óz gezeginde haqıyqatlıqqa jaqın keledi. Sebebi Ó folklorlıq shıǵarmalarda yamasa jazba ádebiy shıǵarmalarda ayırım mifologiyalıq obrazlar yáki syujetler fantastikalıq waqıyalar menen baylanıstırılıp jiberiledi.

Keyingi dáwirlerde mifologiyada bir qansha jańa ilmiy jónelisler júzege kelgen. Tiykarınan Angliya “antropologik mektebi” wákilleri (E.Taylor, E.Lang, G.Spenser, J.Freyzer), Kembrijli “ritualistik mektebi” miftanıwshıları (D.Harrison, F.M.Kronford, A.B.Kuk, G.Marri), Franciyanıń francuz etnologlarınıń “Sociallıq mektebi” (E.Dyurkgeym, L.Levi-Bryul), “Strukturual mektep” wákilleri (K.Levi-Stross), Germaniyanıń “Simvolistik mektep” wákilleri (E.Kassiyer, V.Vundt, K.G.Yung) miynetlerinde mifler túrli teoriyalıq tárepten analiz qılınǵan.

Dúnyaǵa belgili nemec alımı Y.Grimm “Nemec mifologiyası” (1835) miynetinde orta ásir estelikleri, hám payǵambarlardıń káramatları, eski qıyallardıń hám isenimlerdiń folklor shıǵarmalarında, xalıq úrp-ádetleri hám máresimlerinde saqlanıp qalǵan qaldıq kórinislerin salıstırmalı analiz qılıw arqalı áyyemgi nemec mifleriniń tamirlarin anıqlawǵa háreket etken.⁴

Túrkiy xalıqlar folkloranıwında miftiń izertleniwi. Awızeki dóretiwshiliktiń tariyxıy tamirlari Orta Aziyada jasap ótken túrkiy xalıqlardıń miflik kózqaraslarına barıp taqaladı. Bunday miflik kózqaraslar Orxan-Enisey jazıwları, “Avesto”, “Oǵuznama”, “Qorqıt ata” kitabı, “Devanu luǵatit türk”, “Haqıyqatlar sıylığı”, “Baxıtqa baslawshı bilim” sıyaqlı ádebiy estelikler menen baylanıslı. “Kitabı dedam Qorqıt”, “Oǵuznama” shıǵarmalarında olardaǵı waqıyalar túrkiy qáwim hám urıwlarıń kelip shıǵıw tariyxı haqqındaǵı mifologiyalıq kózqaraslar orın alǵan.

³ Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Астана: Foliant, 2014. –Б. 73.

⁴ Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. –Toshkent: 2018. –Б. 48.

Ózbek

folklortaniwında Ğ.Akramovtıń “Animatik mifologiya” (1977), “Ózbek xalıq dástanlarında mifologiya”(1980), “Manistik mifologiya”(1979), “ “Góruǵlı” quramında mifologik obrazlar”(1978), “Mifologiyanıń ayırım epik janrlar menen óz ara baylanısı”(1981), “Mif hám jazba ádebiyat baylanısına tiyisli”(1996) sıyaqlı miynetlerinde pikirler hám juwmaqlar ózbek folklorlıq shıǵarmalarınń mifologiyadan azıqlanǵanı, onıń qanday da bir elementi sıpatında júzege kelgenin dálillep beredi.

Sunday-aq, belgili folklorist alımlar M.Jóraev hám Z.Rasulovalardıń “Mif, marosim va ertak” (2014), M.Jóraev hám M.Narziqulovalardıń “Mif, folklor va adabiyot”(2006), M.Jóraev hám SH.Shomusarovlardıń “Ózbek mifologiyası va arab folklorı” (2001), M.Rizaevanıń “Ózbek xalıq mifologik afsonaları ”(2020), T.Mirzayev, Sh.Turdimov, M.Jóraev, J.Eshanqulov, A.Tilavov avtorlıǵındaǵı “Ózbek folklorı” (2020) miynetlerinde ózbek folklorındaǵı dástan, ertek, ápsana janlarındaǵı miflik elementlerdiń shıǵarmadaǵı funkciyası, syujet birliǵi, poetikalıq ózgesheligi, erteklerde sanlar magiyası, ájayıp zatlar kórkemligi, ózbek mifologiyasıń rawajlanıwı, mifologik obrazlar analizi, mifologik ápsanalar genezisi, mif hám ápsana múnásibeti h.t.b máseleler sóz etilgen.

Qazaq folklorında S.Qasqabasov mif janrına qısqasha toqtalıp qazaq miflerin óziniń barlıq kompanenti jaǵınan áyyemgi miflik áńgimeler menen jaqın ekenligin hám onda arxaikalıq taza jaǵdayında gezlespese de áyyemgi zamandaǵı mifke tán miflik sana, waqıt, mifologiyalıq túsiniqlerdiń izleri ayqın kórinetuǵının aytıp ótken.⁵

Miflerdiń ózine tán qásiyetleri hám kórkem oylawdıń rawajlanıwında tutqan ornı sıyaqlı máselelerdi anıqlawda túrkmen alımlarınan A.Baymuratov, J.Durdievlerde izertlew jumısların alıp bardı. A.Baymuratov miftiń mazmunın onıń payda bolǵan dáwirine tiykarlanıp, real mazmunǵa iye dep belgileydi. Biraq izertlew barısında avtorda miftiń mazmunı jóninde shatas pikirler payda boladı.

Qaraqalpaq folklortaniwında miftiń izertleniwi. Qaraqalpaq folklorında mif boyınsha óz aldına arnawlı túrde izertlenbedi. Qaraqalpaq awız ádebiyatında taza mif janrında dóretilgen shıǵarmalar gezlespeydi. Xalıq awızeki dóretpelerinde (dástan, ertek, ápsan, ańız) tek ǵana miflik obrazlar yaki syujetler ushırasadı. Qaraqalpaq folklorshı hám ádebiyatshı alımlarınan N.Dáwqaraev, Q.Maqsatov, S.Bahadirova, Q.Járimbetov, J.Xoshniyazovlardıń miynetlerin aytıp ótiw kerek.

Mifler adamlar tirishilik turmısın, negizin hám onıń áhmiyetli máselelerin sheshpekshi boladı. Miflerde áyyem zamanlardaǵı adamlardıń danalıǵı, filosofiyası jıynalǵan. Qaraqalpaq folklorında usı miftiń, qaldıqları gezlesedi. Máselen, quday, payǵambar, perishte, aydarha, dáw, jin, albaslı tábiyat qubılısları jónindegi áńgimeler, qıyalıy ańız sózler qaraqalpaq folklorında miftiń elementleri esaplanadı.

⁵ Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. I том. –Астана: Foliant, 2014. –Б. 74.

Máselen, «Qorqaq shaldaǵı dáwler», «Jerdi kótergen kók ógiz», «Arıq mergen», «Qara dáw», «Qoyan menen jılan» erteklerindeki kórinisler, «Qoblan» dástanındaǵı perishtelerdiń járdem beriwı, Berdaqtıń «Shejire» sindegi «Rasullah pıraq minip» kupleti, Alańgasar Álip dáw, Baba túkli áziz t. b miflik obrazlar hám miflik syujetlerge jatadı.⁶

Sonday-aq, keyingi dáwir izertlew jumısları A.Bekimbetov(“Qaraqalpaq xalıq ápsanalarınń ózine tán ózgeshelikleri, analizi, syujet qurılısı”(2020)) hám G.Qalbaevalardıń(“Qaraqalpaq xalıq ápsanalarınń genezisi. Janrlıq ózgeshelikleri. Evalyuciyası hám tipologiyasınıń geypara máseleleri”(2013)) dissertaciyalarında da miflik obrazlar hám syujetlerdi, mif termininiń tematikalıq jikleniwlerin hám mif penen ápsanıń ayırmashılıǵın salıstırmalı metod penen túsindirip ótken.

Túrkiy xalıqlar ádebiyatlarında, sonıń ishinde máselen, ózbek, túrkmen, qaraqalpaq ádebiyatlarında mif termini har qıylı atama menen ataladı. Mısal ushın, ózbek ádebiyatında legenda janrı «ápsana» termini menen atalsa, al qaraqalpaq ádebiyatında legendanı «añız», mifti «ápsana» dep ataw jaǵdayları ushırasadı. Bul terminologiyalıq shataslıqlardı keltirip shıǵaradı. Máselen, qaraqalpaq folklorist alımı Q.Maqsetov «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki doretpeleri» (1996) monografiyalıq jumısında mif haqqında pikir júrgize otırıp, mifti «ápsana» termini menen ataǵan. Al, N.Dáwqaraev, S.Baxadırova, Q.Járimbetovlardıń miynetlerinde mif yamasa mifologiya ataması sol qálpinde qollanıladı.

S.Bahadırova “Qaraqalpaq xalıq prozası: mif, ápsana, añız” dep atalǵan maqalasında mif termini jónindegi shatıslı máselelerge juwap beredi.

Házirgi waqıtta mifti ele de tereń úyrenip, izertlew jumısları hár tárepleme qolǵa alınsa miftiń basqa janrlar menen shatastırıw jaǵdayları óz sheshimin tabadı.

Ádebiyatlar:

1. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – Москва: ИПЛ, 1991. – Стр. 32.
2. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. –Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. –Стр. 198
3. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Астана: Foliant, 2014. –Б. 73.
4. Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. –Toshkent: 2018. –Б. 48.
5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том. Нөкис ,1977. – Б. 171-173.
6. Axmatovich J. R. In vitro rearing of trichogramma (Hymenoptera: Trichogrammatidae) //European science review. – 2016. – №. 9-10. – С. 11-13.

⁶ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том. Нөкис ,1977. –Б. 171-173.

7. Jumaev R. A. et al. The technology of rearing Braconidae in vitro in biolaboratory //European Science Review. – 2017. – №. 3-4. – С. 3-5.
8. Жумаев Р. А. Массовое размножение трихограммы на яйцах хлопковой совки в условиях биолaborатории и ее применение в агробиоценозах //Халқаро илмий-амалий конференция “Ўзбекистон мева-сабзавот маҳсулотларининг устунлиги” мақолалар тўплами. Тошкент. – 2016. – С. 193-196.
9. Жумаев Р. А. Значение представителей семейства BRACONIDAE в регулировании численности совок в агробиоценозах //ЎЗМУ Хабарлари. – 2017. – Т. 3. – №. 1.
- 10.Жумаев Р. А. РАЗМНОЖЕНИЯ ИН ВИТРО BACON HABETOR SAY И BRACON GREENI ASHMEAD //Актуальные проблемы современной науки. – 2017. – №. 3. – С. 215-218.
- 11.Axmatovich J. R. In Vitro Rearing of Parasitoids (Hymenoptera: Trichogrammatidae and Braconidae) //Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences. – 2022. – Т. 4. – С. 33-37.
- 12.Suleymanov B. A., Jumaev R. A., Abduvosiqova L. A. Lepidoptera Found In Cabbage Agrobiocenosis The Dominant Types Of Representatives Of The Category Are Bioecology //The American Journal of Agriculture and Biomedical Engineering. – 2021. – Т. 3. – №. 06. – С. 125-134.